

H. Hubert Gabriella¹

Az unitárius éneklés kezdetei

Az unitárius eszme- és egyháztörténeti eredmények mellett újabban kezdjük méltányolni az unitárius éneklés gazdag örökségét, amely a többi protestáns felekezethez képest markánsan egyéni jegyeket mutat fel nemcsak dogmatikai szempontból, hanem az énekválogatás tudatosságában, az egyház általi ellenőrzés meglétében (az ismert nyomtatott 17. századi unitárius énekeskönyvek egyes vonalú fejlődést mutatnak) és a költői megformáltságban is. Az unitárius éneklés konzervativizmusa elsősorban a szertartásrend és az énekműfajok megtartásában mutatkozik, míg az unitárius dogmatika sokszínűségének a jelenléte vagy az új költészeti megoldások alkalmazása inkább az újítás felé mutat.

Adiaphoron, azaz a hit szempontjából nem sarkalatos kérdés az éneklés. Ugyanakkor a vallási tanítások, az útkeresések az egyes emberek vallásosságában, így az éneklésében is aktualizálódnak, és személyes üggyé válnak. Ezért nem szabad figyelmen kívül hagyni az éneklés fontosságának megítélésekor azt, amire Csepregi Zoltán figyelmeztet: „A felekezeti identitást tudvalevőleg nem a hitvallások, hanem a teológiailag *adiaphoron* elemek teremtik meg...”² Hozzátehetjük ehhez, hogy a 16. században a protestánsok a hitelvek tanításában és terjesztésében is nagy szerepet tulajdonítottak az énekeknek – ezt az eszközt és a 16. század utolsó harmadára megszilárduló protestáns éneklési hagyományt az unitáriusok sem mellőzték.

Káldos János 2010-es inspiratív előadásában meggyőző adatokkal támasztja alá és foglalja össze az éneklési helyzetet: Kolozsvárott a többi protestáns felekezethez hasonlóan a főistentisztelet mellett megvolt a reggeli és az esti istentisztelet. Az „unitárius istentiszteletben már a 16. században is énekeltek szertartási és gyülekezeti énekeket. Nem beszélhetünk tehát az óprotestáns énekelt liturgia

¹ H. HUBERT Gabriella (1956) irodalom- és könyvtörténész. Az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója. 2002-ben PhD fokozatot szerzett a Szegei Tudományegyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolában. A 16–17. századi gyülekezeti énekekkel, énekeskönyvekkel, valamint könyv- és könyvtártörténettel foglalkozik.

² CSEPREGI Zoltán, *Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében*, Keresztyén Igazság, 4(2011), 14.

megszakadásáról és újrakezdéséről”, és az „unitárius liturgia elemei már a 16. században többé-kevésbé rögzültek”.³

Hevesi Andrea doktori disszertációjában a gyülekezeti énekek szövegváltozatait elemezve megállapítja: „Az unitárius hagyomány szövegei számos olyan ponton is eltérést mutatnak a többi protestáns felekezettől, amelynek nincs köze a dogmatikához.” Ez a külön út fokozatosan alakult ki.⁴

Mivel új forrás nem került elő, így a meglévő, jól ismert forrásoknak és adatoknak a korábbiakat folytató értelmezése, kiegészítése nyomán újabb kérdések vetődhetnek fel.

Érdemes visszatérni ahhoz a sokszor vitatott kérdéshez, hogy volt-e magyar nyelvű, nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv a 16. században, ill. hogy mit énekelhettek az unitárius gyülekezetek a 16. században. A műfajok a 16. századi RPHA⁵ rendszerét követve vonhatóak be a válaszádba. Időhatárnak az 1616-os év tekinthető. Hevesi Andrea bizonyítása szerint ugyanis az általunk ismert első nyomtatott unitárius énekeskönyv 1616-ban jelent meg. Ezt a dátumot, különösen a nyomdászati érvek miatt, elfogadhatjuk.⁶

I. 1567–1592 közötti időszak

Uzoni Fosztó kétséges gyermekkori emlékeit most figyelmen kívül hagyva megfontolandó Káldos János megállapítása, hogy a nyomda, a személyi feltételek és a közösségi igény alapján, akár már 1567–1590 között is megjelenhetett nyomtatott énekeskönyv.⁷ A személyi feltételekhez hozzátehetjük még: az énekeskönyvek szerkesztői mindig jelentős egyházszerző egyéniségek voltak, és éneklési jártassággal is rendelkeztek. Mindkét feltétel kiemelkedően igaz a mondott időszak öt püspökére, Dávid Ferencre, Hunyadi Demeterre, Enyedi Györgyre, Várfalvi Kósa Jánosra és Toroczkai Mátéra.

Megfelelő vallási-politikai háttér is kell azonban a nagyobb gyűjtemények nyomtatásához. Továbbra sem tudunk olyan adatról, amely megcáfolná a szak-

³ KÁLDOS János, *A prédikáció a 16. század végének unitárius liturgiájában*, kézirat, 17.

⁴ HEVESI Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns énekhagyomány*, doktori disszertáció kézírata, Szeged, 2015, 50.

⁵ Horváth Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT ZSUZSA, HERNER János, SZŐNYI Etelka, VADAI István [et al.], *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT ZSUZSA, HERNER János, SZŐNYI Etelka, VADAI István [et al.], Paris, Nouel Object, 1992, I–II.

⁶ HEVESI, *i. m.*, 6–9.

⁷ KÁLDOS, *i. m.*, 9.

irodalom azon állítását, amely szerint 1567 körül az unitáriusok között volt olyan nézet, amely Zwingli reformációját helyezte abból a szempontból, hogy „a különb-külömb-énekülésben való ceremoniakat” megszüntette.⁸

1571-től kezdve újra nem egyértelmű, hogy a vallási-politikai háttér és a nyomdai kapacitás mennyire lehetett elegendő ahhoz, hogy az unitáriusok egy nagyobb énekeskönyvet is kinyomtassanak. Ahogy Balázs Mihály írja: az unitáriusok „1571-től végeredményben a 18. század végéig csak kivételesen, folytonos ügyeskedésekkel tudták kinyomtatni műveiket...”⁹

Több adatunk van viszont a kéziratosságról! Heltai Gáspár 1574-es világi gyűjteményének, a *Cantionalénak* előszava szerint létezett kéziratossal készült psalterium, talán éppen magának Heltainak az összeállításában, de azt kinyomtatni már nem volt módja:

„Voltam e szándékban, hogy kinyomtatnám ... a zsoltárnak rend szerént való psalmusit, melyeket sok jámborok szörzettenek szép nótákra és versekre. De Isten ő szent felsége nem engedte eddig.” (RMNy 351: A_{IV})

Ugyancsak megfontolandó Fekete Csaba feltételezése, amely magyarázatot adhatna arra, miért nincsenek adataink erről az első korszakról: „Elképzelhető, hogy számos unitárius gyülekezetnek nem volt a kezdettől fogva ellenére, ha az óprotestáns istentiszteleti örökség formálódása első évtizedeiben ugyanazon énekeket zengte el vasárnapról vasárnapra, mint a reformátusok.”¹⁰ Fekete Csaba elképzelését továbbvihetjük. Tudjuk, hogy 1566-ban Kolozsvárott a szentháromsági kifejezéseket mellőzve kiadták a *Heidelbergi káté* unitárius változatát (RMNy 215). Ezért egy új kérdés is feltehető, amelyre azonban egyelőre nincs válasz: vajon a kezdeti időkben a doxológia és néhány ének kiiktatásával nem vezethette-e a kántor a debreceni kiadású énekeskönyvekből az gyülekezet éneklését?

A kezdeti negyed századról bizonyossággal tehát csak azt állíthatjuk, hogy volt kéziratossal készült könyv, azaz graduál szertartási énekekkel és kéziratossal, ver-

⁸ A kérdés összefoglalását ld. H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 93–94.

⁹ BALÁZS Mihály, *Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédikáció, meditáció és imádság*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Studia Litteraria, 2013/3–4) 298.

¹⁰ FEKETE Csaba, ...*vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak...: a Váradai énekeskönyv (1566) „szerkesztése” = Ghesaurus*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2010, 254.

ses zsolnárkönyv. A nyomtatott gyülekezeti énekeskönyv meglétét 1567–1592 között adatok hiányában egyelőre sem cáfolni, sem alátámasztani nem tudjuk.

II. 1592–1616 közötti időszak

Mi lehetett Enyedi György, Várfalvi Kósa János és Toroczkai Máté püspöksége idején, 1592–1616 között a helyzet?

Toroczkai 1601-es graduálja, illetve a Káldos János és Kovács Sándor által összegyűjtött adatok alapján elmondható, hogy ebben az időszakban is megvolt a kéziratós graduál. A graduál megléte pedig fejlett istentiszteleti életet és az óprotestáns liturgia megőrzését jelenti. A fő- és mellékistentisztelet szertartási énekei ugyanúgy megvoltak az unitáriusoknál, mint az evangélikusoknál és a reformátusoknál. A kéziratós, nagyobb méretű, kottás graduált az éneklőszékre helyezték, és a kántor vezetésével az iskolásgyermekek énekeltek belőle.

Volt a szertartási énekléshez külön kéziratós, prózai psalterium is. Ennek a psalteriumnak az alapja pedig Heltai Gáspárnak még evangélikus korszakában, 1560-ban kiadott *Zsolnárkönyve* lehetett. Az 1616-os nyomtatott énekeskönyv graduál részében ugyanis több prózai zsolnártban megtalálható Heltai szövegeinek a nyoma, hol pontosan, hol átalakítva (a teljes vizsgálat még nem történt meg). Az mindenesetre biztos, hogy az 1632-es nyomtatott kiadás mottója, amely feltehetően megvolt már az 1616-os kiadásban is, Heltai fordítása:

„Psalmus 80. 5. Uram, Seregeknek Istene, meddig haragszol az te nepednek könyörgésére?

8. Seregeknek Istene, vigasztalj meg minket, és fénljék mi néünk az te orczád: és megszabadulunk.”

Bizonyára léteztek temetési énekek is, amelyeket kéziratós, pár éneket tartalmazó füzetbe másolhattak le, s amelyből a temetésen a kántor és a deákok énekeltek. Ez, Újfalvi Imre temetési énekeskönyvének első, 1598-as kiadása után az Újfalvit követő formát kaphatta. Erre azonban nincs közvetlen bizonyítékunk.

A gyülekezeti éneklés, ill. énekeskönyv kérdésében a 115-ös, Kol 3,16 alapján írt Enyedi- beszédet¹¹ kell újra elővenni. Ebben a beszédben Enyedi egyrészt védekezik azok ellen, akik kárhozzátják az éneklést – tehát voltak ilyenek; másrészt inti a kevély és negédes embereket, akik szégyennek tartják, hogy a gyüle-

¹¹ Közli többek között H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 379–389.

kezetben „az Úrnak dicsíretére feltátsák a szájokat” – tehát voltak ilyenek is. Enyedi emellett példának hozza fel: „Egyéb helyeken az templomban mind férfi, s mind asszonyállat, mind gyermek s leánzó együtt énekel az deákokkal, és egyenlő szóval, szájjal magasztalják, dicsírlik az Urat és kérnek segítséget” – eszerint az iskolás gyermekek kórusa vezette az éneket, de a gyülekezetet még biztatni kellett arra, hogy a deákokkal együtt énekeljen, és az „egyéb helyeket” hozza fel példának, amely jelentheti a többi protestáns egyházat, de azt sem zárhatjuk ki, hogy a kolozsváriakat a más unitárius gyülekezetekben élő gyakorlatra inti. Az együtténeklés kérdését tovább árnyalja a beszéd sokat idézett részlete [kiemelések tőlem]:

„Ám mostan az könyvnyomtató **egynéhány** szép dicsíreteket **külön** kinyomtatott az imádságokkal együtt, kikkel mostan szoktunk élni. Sokan vadnak az hallgatók közül, kik írást értnek, egynéhány pénzeket ne szánják, vegyenek benne, és **velünk együtt** énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak. Ezt cselekedik **másutt** is az jól rendelt eklézsiákban az keresztyének, ne szégyenljék tanulni és követni az jót.”

Az idézetből kiderül, hogy

- Enyedi idejében, tehát 1592–1597 között biztosan nyomtattak énekeskönyvet imádságokkal együtt.

- A tágabb szövegekörnyezet és a kéziratos graduálok meglétének a kontextusában az „**egynéhány szép dicsíreteket**” kifejezést a következőképpen értelmezhetjük: Enyedi a kis számú, egynéhány éneket tartalmazó énekeskönyvet az imádságokkal együtt gyülekezeti használatra szánta. A gyülekezetben való közös éneklést akarta előmozdítani. Ezért először nem nagy, teljes gyülekezeti énekeskönyvet adott ki, hanem olcsóbb, megvehető áru kicsi válogatást.

- A '**külön**' szónál nincs definiálva, hogy mihez képest külön. Így először arra gondolhatunk, hogy volt egy nagyobb graduál-énekeskönyv már kinyomtatva, s ebből nyomtatták ki külön a leggyakrabban használt gyülekezeti éneket. De ha a '**külön**' szót az alaptevékenységhez, a nyomdászathoz, a nyomtatáshoz viszonyítjuk, akkor a következő értelmezést is adhatjuk: az alaptevékenység ebben az esetben az egyházi művek nyomtatása, és az egyházi kiadványok között külön is kinyomtattak egy kis énekeskönyvet. Ez utóbbi esetben nem tudni, hogy a nagyobb énekeskönyv, amelyből a kis énekeskönyv származik, nyomtatott vagy pedig kéziratos volt-e.

• A „**velünk együtt**” éneklés szorgalmazása ebben az időben még nem vonatkozhatott a fejlett zenei tudást igénylő szertartási énekek közös, gyülekezeti éneklésére. Viszont vonatkozhatott azokra a gyülekezeti énekekre, amelyeket ekkor nyomtattak ki, és amelyeket – „kikkel mostan szoktunk élni” – már énekelt Kolozsvárott a lelkész, a kántor és a kórus, de a gyülekezet tagjai még nem feltétlenül csatlakoztak hozzájuk az éneklésben. Enyedi újra a **másutt** lévő, „jól rendelt ekléziák” példáját hozza fel érvelésének alátámasztására.

Tudjuk, hogy egyéb felekezeteknél sem feltétlenül könyvből énekeltek a hívek a kezdeti fél évszázadban, jó esetben számított, ha a gyülekezetnek volt egy-egy nyomtatott példánya, tehát a hívek hallás után tanulták meg az énekeket. Enyedi szövegéből csak az látszik biztosnak, hogy a prédikáció megírása előtt a gyülekezet tagjainak kezében nem volt nyomtatott énekeskönyv, ill. hogy a kolozsvári magyar gyülekezetet még biztatni kellett arra, hogy az akár könyvből, akár kívülről megtanult énekeket énekelje.

Hogy az éneklés Enyedi idején fejlődésnek indult, igazolja az 1616-os és 1632-es kiadású első és második ismert nyomtatott unitárius énekeskönyv kis formátuma (12°). Ezeket tehát már a hívek kezébe szánták. Sőt, mint az első, graduális rész kinyomtatása mutatja, azt is fontosnak tartották, hogy míg a kórus a kottás, nagyméretű kéziratot graduálból énekelte az éneklő pulpitusnál, addig a hívők kövessék a liturgiát a kezükben lévő kötetből, sőt, ha kívülről megtanulták már a dallamot, akkor a himnuszokat a kórusal együtt akár énekelhették is. 1616-ra tehát már olyan fejlettségi fokra jutott a kolozsvári magyar gyülekezet az éneklésben, amelynek a kezdete a 16. század utolsó évtizedére nyúlik vissza.

Külső érvként az evangélikus és református énekeskönyv-kiadási gyakorlatot említhetjük. Ha minden tényező adott egy-egy gyülekezeti énekeskönyv kiadásához, akkor vajon hány évente jelentkezett a nyomtatott énekeskönyv iránti igény? Hány évenként adtak ki a református és evangélikus gyülekezetek részére énekeskönyvet, nem számolva most természetesen azzal, hogy még az ismert dátumoknál sűrűbben is kiadhatták őket, mivel egyes kiadások példányai azóta elveszthettek. A debreceniek átlagban 6 évente adtak ki énekeskönyvet. Az evangélikusok kísérletezőbbek voltak, még kevésbé érvényesült az egyházi ellenőrzés, így gyakorlatilag mindegyik kiadás új kiadásként értelmezhető, és Huszár Gál graduál-énekeskönyve széles körben, a Muravidéktől Sárosig használatban volt, így hosszabb időközökben, átlagban 12 évente adtak ki változatos szerkesztésű énekeskönyveket.

Tehát még ha Enyedi püspökségétől kezdve számoljuk az énekléssel kapcsolatos helyzet rendezését, akkor is mindenképpen feltételeznünk kell azt, hogy jóval 1616 előtt volt már nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv.

III. Az 1616-os nyomtatott énekeskönyv anyagából lehet-e következtetni az előzményekre?

Hevesi Andrea gondosan feltérképezte az 1616-os nyomtatott énekeskönyvből kiválasztott 118 éneknek az előzményét. Érvényes és új megállapításokat fogalmazott meg az unitárius szövegváltozatokról, ill. azoknak a protestáns, evangélikus és református hagyományhoz való viszonyáról. Megerősíti a szakirodalom korábbi feltevését, miszerint a szövegváltozatok hálózatosan alakultak ki, és nagy szerepe volt a szájhagyomány vagy kéziratosság útján való terjedésnek. Hevesi, mivel disszertációja a szövegváltozatokat kutatja, nem foglalkozott a szöveg nélküli, csak híradásokból ismert énekeskönyvek kérdésével.

Mivel 16. századi énekeskönyv után kutatunk, ezért a 16. századi gyűjtemények gyülekezeti részével végezhető összehasonlítás. Az egy tömbben lévő énekcsoportokat érdemes megnézni. Az énekeskönyvek hagyományozódását ismerve ugyanis az 1616-os énekeskönyvnek őriznie kell a korábbi, akár kézírtos, akár nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvek emlékét.

GYÜLEKEZETI ÉNEKEK – ÚZUS SZERINT

Úzus	Komjáti 1574.	Deb- recen 1590.	Deb- recen 1602.	Unitárius Kolozsvár 1616.	
				Összes	17. századi
Invokáció (prédikáció előtti)	[6]	9	8	6	--
Fő ünnepi énekek	50	30	41	23	3
advent	[1 – a kátéénekek között]	--	2	[1 – a graduális részben]	[1 – a graduális részben]
karácsony	19	13	13	8	1
kiskarácsony	2	1	1	1	--
vízkereszt	2	--	1	--	--
virágvasárnap	--	--	1	--	--
nagypéntek	1	1	2	2	1?
húsvét	9	10	11	9	--
áldozócsütörtök	5	2	2	1	--

pünkösd	9 [ebből: 6 invokáció]	3	4	2	1
Szentháromság-nap	3	--	4	--	--
Zsoltárok	63	68	92	66	18
Káté-ének	18+3 [más helyeken]	13	13	6+6 [első 6 a graduális részben]	1+1
Különb-különb ájtatos dicsé- retek (tematikailag elkülönít- hető csoportok, prédikáció előtt vagy után + imádság: kö- nyörgés / hálaadás, zsoltárok)	58	52	52	52	4
Összesen	192	172	206	159	30

A 16. századi énekek száma: 129, s ha ebből is leszámíthatjuk az utolsó, *Különféle énekek*-rész 4 énekét, amelyeket nyilvánvalóan a meglévő korpuszhoz toltottak be a kötet végére, a végösszeg: 125 gyülekezeti ének. Olyan kicsi ez az énekszám, amely éppen a korai énekeskönyvek jellemzője: pl. az 1560-as Huszár Gál-féle énekeskönyvben 105 gyülekezeti ének van. Feltehető tehát, hogy ez a 125 ének már benne volt az 1616 előtti unitárius gyülekezeti énekeskönyvben is. A datálás szempontjából fontos lehet az *Invokációk* dogmatikai értelmezése – Hevesi Andrea 118 ének (fettel és kurzívval jelölve a 66 és az 52 ének) vizsgálata alapján, amelyek között nincsenek az invokációk, megállapítja: az unitárius forrásokban fellelhető énekek dogmatikai változtatásai nem következetesek: „noha a Szentháromság tagadását minden esetben megtaláljuk az unitárius szöveggyománnyban, a nyíltan, közvetlenül radikális dogmatikát alkalmazó szövegváltozatok elsősorban a kéziratos hagyományban lesznek fellelhetőek, a nyomtatott hagyomány ezt igyekszik egy-két énekre minimalizálni, illetve a radikális dogmatika irányába tett változtatásokat elkendőzve, finomabban alkalmazni.”¹²

Balázs Mihály, átolvasva a 6 invokáció unitárius változatát, megállapítja: „nonadorantista sorozat, még az utolsó is belefér egy lazább nonadorantizmusba, hiszen csak közbejáróként fordul Jézushoz.”¹³

¹² HEVESI, i. m., 200–201.

¹³ Szíves szóbeli közlés.

Az első gyülekezeti énekeskönyv meglétéhez, ill. annak datálásához tehát szükséges lenne arra, hogy a hozzáértők dogmatikai szempontból átolvassák az énekeskönyv összes szövegét. Ekkor választ kaphatunk talán a következő kérdésekre:

- Milyen tudatos szerkesztői válogatás eredménye a kötet?
- Lehet-e nonadorantista vagy egyéb dogmatikai szempontból pontosítani a szövegtörzset keletkezésének dátumát? Dogmatikailag a kompromisszumok vagy a sokszínűség jellemző-e az énekekre?
- A vizsgálatba be kell vonni a szertartási énekeket is, pl. a nonadorantizmusra mutat, hogy nincsen *Kyrie* a nyomtatott gyűjteményekben (ld. még a *Jövel, teremtő* kezdetű pünkösdi himnuszt).
- Milyen unitárius szociáletika fogalmazódik meg a szövegekben: Krisztus országa tagjainak milyen tulajdonságokkal kell rendelkezniük (Krisztus követése, a keresztviseles)?

Az unitárius énekek dogmatikai értelmezése értékes hozzájárulás lehetne az unitárius eszme- és egyháztörténeti kutatásokhoz.

Visszatérve a táblázathoz, látható, hogy az 1616-os énekeskönyvben szinte valamennyi protestáns *ünnep* megvan, kivéve természetesen a Szentháromságnapi könyörgéseket, és a szertartási ének-rész még gazdagabb ünnep-rendet ad. A *Zsoltárok*-tömb értelmezése szintén segíthet a szerkesztői munka árnyalásában. Első kérdésünk az lehet, hogy mi szerint válogatta ki Toroczka Máté és a korábbi, ismeretlen szerkesztő a zsoltárokat. A többi protestáns felekezetnél tudatosabb szerkesztői kezdet kell feltételeznünk a zsoltárok válogatásában. A szerkesztő az unitárius zsoltár-értelmezést követve a Biblia értelméhez kötődő zsoltárparafrazisokat választotta ki, kerülte a kultuszhoz kapcsolódó és az ún. átokzsoltárokat, valamint a Messiásra vonatkoztatható zsoltárokat.

A zsoltárok nem a gyűjtemény első felében helyezkednek el (ld. a református gyűjteményeket). Vajon az unitárius graduál-énekeskönyv (úrvacsorai liturgiával kiegészülve) együttes megjelentetésének mintája nem Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve (RMNy 353) volt? Ebben a kontextusban a *Toroczka-graduál* gyülekezeti énekekkel kiegészülve talán éppen ennek a vonalnak az elindítójaként értékelhető.

Második kérdésünk a zsoltártömb 16. századi eredetére vonatkozik, ugyanis szinte az összes zsoltárról elmondható, hogy stílusa alapján akár 16. századi is lehet. Hevesi Andrea megállapítja: „egyértelműen látható az igény, hogy a gyülekezet által ismert, kedvelt protestáns szövegek megtartása mellett, annak figye-

lembevételével igyekeznek a nyomtatványok az unitárius hagyományon belüli énekeket is közölni.”¹⁴

Ezt a következőkkel egészíthetjük ki:

- A zsoltártömb legrégebbi rétegét a protestáns gyűjtemények zsoltárparafrázisai adják: 36 zsoltár. Ezek nagy része valószínűleg benne volt már a Heltai kezében lévő 1574-es verses *Psalteriumban*;

- 7 esetben egy-egy zsoltárnak két fordítása, két zsoltárnak pedig három fordítása is bekerült a zsoltártömbbe. De minden esetben látszik a betoldás: az első helyen van a régi protestáns fordítás, és csak utána következik az unitárius körben keletkezett változat.

- 12 Bogáti Fazakas-zsoltár csak 1589 után kerülhetett bele az énekeskönyvbe;

- 10 zsoltár lengyelből készült fordítás, ebből 6 Kochanowskié, csak 1587 után kerülhetett bele az énekeskönyvbe (Piotr Artomiusz Krzesichleb *Cantionnaljában* jelentek meg 1587-ben). Hevesi Andrea meggyőző érvelése szerint még 6 olyan zsoltár van, amelyben a lengyelből készült fordításokhoz hasonló poétikai, retorikai, metrikai jellemzők mutathatóak ki. Feltételezhető tehát, hogy 16 zsoltár, ill. zsoltárfordítás ugyanannak a szerzőnek a műve.

Hevesi rámutat arra is, hogy: „Feltűnő, a protestáns zsoltárok szóhasználatában rendkívül ritka az, hogy az éneklést, az Isten dicsőítését ’tapsolással’ kísérjék”, míg a lengyel zsoltárokban szinte minden énekben megtalálható: tapsolunk lelki örömben...; örvendek lelki tapsolással; tapsoljanak kegyelmének; tapsoljanak énekelve stb.¹⁵ Ezt a jó megfigyelést ismét az ismert Enyedi beszéddel érdemes szembesítenünk: „vidám szívvel, szeretetből dicsérjük az Űristent [...] ne csak nyelvünkkel és ajakunkkal dicsírjük [...] inkább az gondolatnak kell elöl járni, és az Istenhez való szeretetben felpozsduljon, induljon az szű, fakassza ki az száj az szózatot, az belső indulatot és szeretetet, és úgy kezdjen énekleni”. Enyedi végkövetkeztetése: „mikor csendes elmével vagyunk, akkor foglaljuk magunkat az Isten igéjének hallgatásában, tanulásában [...] Mikor pedig érezzük lelkünknek vidámságát, fordítsuk azt az isteni szolgálatra, szűvünknek az Istenhez való szeretetben felpozsdulását, indulását. Akkor énekeljünk, és mind szájjal, szűvel az Űristent magasztaljuk és dicsérjük.” Talán nem túl merész az a feltételezés, hogy a zsoltártömb kialakításában Enyedi Györgynek is szerepe lehetett.

¹⁴ HEVESI, *i. m.*, 155.

¹⁵ HEVESI, *i. m.*, 163–164.

Függelék

Magyar nyelvű unitárius egyházi énekeskönyvek és énekműfajok 1567–1616 között (Káldos János és saját gyűjtésem alapján)

Év	Könyv műfaj	Ének műfaj
I. 1567–cr. 1569	(<i>nem volt</i>)	
II. 1569–1579		
1574	kéziratos verses <i>Zsoltárkönyv</i>	verses zsoltárok
?	(<i>kéziratos graduál</i>)	(<i>szertartási énekek</i>)
III. 1579–1592)		
1581	kéziratos éneklőkönyv a deákoknak: graduál	(szertartási énekek)
1588	Pécsi disputa adata	vita a reformátusokkal a <i>Kyrie</i> elhagyásáról
1589	Bogáti Fazakas Miklós kéziratos <i>Zsoltárkönyve</i>	verses zsoltárok
(?)	(<i>kéziratos temetési ének-füzet</i>)	(<i>temetési énekek</i>)
IV. 1592–1597		
1592–1597	kisebb nyomtatott gyülekezeti énekeskönyv imádságokkal – RMNy 746	gyülekezeti énekek
(?)	(<i>nagyobb gyülekezeti énekeskönyv?</i>)	(<i>gyülekezeti énekek</i>)
V. 1597–1616		
1598	kéziratos <i>Psalterium</i>	(prózai zsoltárok)
1600	kéziratos graduál (pro és kontra érvek, hogy azonos-e a Toroczkai-graduállal)	(szertartási énekek)
1601	kéziratos <i>Toroczkai-graduál</i> – Stoll 1005	szertartási énekek: himnuszok, antifónák, prózai zsoltárok, gyülekezeti énekek: verses zsoltárok
1602	kéziratos graduál	ünnepi énekek (= szertartási énekek)
(?)	(<i>nagyobb nyomtatott graduál és gyülekezeti énekeskönyv?</i>)	(<i>szertartási és gyülekezeti énekek</i>)

Év	Könyv műfaj	Ének műfaj
1616	nyomtatott graduál- énekeskönyv – RMNy 983: – graduál rész imádságokkal – gyülekezeti énekeskönyv	szertartási és gyülekezeti énekek – litánia, antifóna, prózai zsoltár, újszövetségi canticum, himnusz, supplicatio, symbolum, sanctus, benedictus, agnus, confessio peccatorum, Te Deum (nincs: verzus, responzórium, Kyrie) – gyülekezeti ének
(?)	(nyomtatott temetési énekes- könyv)	(temetési/halotti énekek)
1615–1621	Bölöni-kódex – Stoll 30 (1616 után – 1632: <i>Csonka</i> <i>antifonálé</i> – Stoll 143)	gyülekezeti és halotti ének, Te Deum